

OJEC (Overlegorgaan Joden en christenen)
'Leren en vieren' weekend, 9-10 maart 2018

SIBLING RIVALRY (n.a.v. Jonathan Sacks, *Niet in Gods naam*)

Michael Elias

INLEIDING

Een jaar of wat geleden ben ik voor het OJEC enkele keren opgetreden over het onderwerp 'Israël en Palestijnen'.

Het ging toen over het zoeken naar 'een *taal* van vrede'. Ik ben van opleiding taalkundige, vandaar, en ik zat toen in het Nederlandse bestuur van Nes Ammim, in Galilea, waar we ons verdiepen in de joodse traditie, leren over Israël, het heilige land en ons inzetten voor gesprekken met 'de ander'.

De dialoog.

Omdat ik al heel lang de zogeheten 'mimetische theorie' van René Girard bestudeer, had ik het toen ook uitgebreid over rivaliteit gehad, want daar heeft deze geleerde veel over geschreven. En dit weekend is dat ook aan de orde, in de vorm van *sibling rivalry*, de rivaliteit tussen broer en zussen.

Taalkundig is het opmerkelijk dat wij in het Nederlands geen gemeenschappelijk woord hebben voor broers én zusters, zoals het Engelse *siblings*.

In het Duits heb je *Geschwister* - stond vroeger in ons schoolboek *Schwere Wörter*, want je dacht natuurlijk dat het gezusters betekende.

Van een vriendin hoorde ik dat ze in het Turks het woord *kardeşler* kennen, wat volgens haar 'buikgenoten' betekent. Het deed me denken aan de buik van aartsmoeder Rebekka, waar haar tweelingzonen de strijd die ze later voeren, al beginnen.

In het boek dat tijdens dit weekend centraal staat, *Not in God's Name, Niet in Gods naam* gebruikt Rabbijn Jonathans Sacks onder andere het verhaal van Esau en Jakob om een ander perspectief aan te brengen, niet alleen op de rivaliteit tussen de bijbelse broers, maar ook op die tussen jodendom, christendom en islam - die je in zekere zin als broers en zussen zou kunnen beschouwen.

Het was voor mij een verrassing dat hij in de hoofdstukken over *Sibling Rivalry* zo zwaar steunt op het werk van René Girard – die Sacks in een interview eens als de twee grote denkers over geweld van de 20ste eeuw beschouwde. (De ander was Freud.)

RENÉ GIRARD

Ik vertel nu eerst hoe rivaliteit een plaats heeft binnen het werk van Girard en kom dan bij de wijze waarop Jonathan Sacks diens methode gebruikt bij zijn interpretatie van enkele verhalen uit Genesis over rivaliteit. Daarin komen verschillende figuren tot hun recht die in de traditie – vaak ten koste van anderen - negatief zijn neergezet. Dat duurt een half uurtje, daarna kunt u informatieve vragen stellen en vanmiddag in de workshop kunnen we verder discussiëren. Ik heb het uitgeschreven, want de theorie van Girard kent zoveel vertakkingen naar waar het vandaag allemaal **niet** over hoeft te gaan, dat ik anders te snel een afslag neem en de weg kwijtraak.

Dat woord 'mimetisch' in mimetische theorie gaat terug op het Griekse *mimesis*, dat betekent 'navolging, imitatie'. Girard beschouwt het als een mechanisme waarin allerlei patronen zitten. Dat we elkaar nadoen, is duidelijk. Bijna elk woord dat ik uitspreek is niet van mijzelf, maar heb ik van anderen geleerd. Woorden als *vloer*, *plafond* of *wand* heb ik niet zelf bedacht en al evenmin ben ik de eerste die met *vloer* niet verwijs naar een luchtkasteel, maar naar zo'n plaats als waar ik nu op sta. Ook wanneer ik van *vloer* het verkleinwoord *vloertje* maak ben ik een navolger en verder heb ik van anderen kennis gekregen aan de grammatica van het Nederlands waardoor het me lukt, met andere woorden erbij en in de juiste volgorde, een zinnetje te vormen als *Knap vloertje heb je daar gelegd, Leo!*

Dat ik dergelijke woorden in een zin kan zetten die op het juiste moment in een bepaalde context iets betekent, is natuurlijk wel iets van mij.

Wat Girard nu heeft gedaan, is dat hij dit aangeboren vermogen van ons om anderen na te volgen, verbindt met onze begeerte.

Hoe werkt dat?

Simpel: onze keuzes blijken vaak ingegeven door anderen.

We zetten onze zinnen op wat anderen nastreven, of al bezitten:

- * de mooie auto van mijn buurman,
- * de puntige bruine suède instapschoenen van mijn vriend Harri,
- * de vakantie van mijn neef op de Malediven,
- * de doordachte politieke opinie van p
- * of de verfijnde smaak van q.

Nieuwe kleren die we kopen: hadden we die outfit niet al eens eerder gezien, gedragen door een *celebrity*? Mijn kopje Nespresso, werd dat niet al door George Clooney gedronken?

En als het dichterbij komt? Een vrouw kan voor een man aantrekkelijk worden – of omgekeerd - doordat een vriend of vriendin haar begeert. Girard bracht dit mechanisme eind jaren vijftig in beeld door literaire werken te bestuderen. Bij Marcel Proust, in een van de delen uit de romancyclus *Op zoek naar de verloren*

tijd is te lezen hoe de liefde van de romanfiguur Swann voor Odette opvlamt door de belangstelling die mededingers haar toedragen. Zij speelt daarmee en hij wordt steeds wanhopiger.

Mimetisch gedrag begint in een mensenleven al vroeg: bij kinderen kun je zien dat een jongetje de stukken speelgoed waar hij zelf niet meer naar kijkt, opwaardeert als zijn jongere broertje er interesse in krijgt. Misschien wil hij daar dan wel weer mee spelen... *Nu ben ik zo'n oudere broer, en ik weet nog hoe verontwaardigd ik was dat een jonger broertje in **mijn** kinderboeken waarin ik **mijn** naam had gestempeld, gewoon zijn naam daaronder schreef – en soms zelfs mijn naam had doorgestreept.*

Niet de schaarste aan aardse goederen is de bron van conflicten, zegt Girard dan ook, maar het feit dat mensen willen hebben wat anderen als begeerlijk hebben uitverkoren. Afgunst, jaloezie, haat. Wordt de hoogte van salarissen in de financiële wereld niet bepaald door die van concurrenten, die zich op hun beurt spiegelen aan wat weer anderen *cashen*, die zich baseren op 'modellen', die...? U las vast de afgelopen dagen over ING.

Mimesis en begeerte kunnen tot rivaliteit leiden en tot strijd - zeker wanneer het begeerde ondeelbaar is. En als ik er een mannetje bij ga halen en mijn tegenstrever doet dat ook – want rivaliteit is besmettelijk – dan kunnen er in de samenleving conflicten ontstaan, tegenstellingen die steeds verder worden opgeblazen tot er sprake is van een crisis, die de hele gemeenschap kan bedreigen en tot zelfvernietiging zou kunnen leiden. In Girards cultuurscenario werd zo'n crisis in het verre verleden opgelost door het aanwijzen van een zondebok - die achteraf verantwoordelijk gehouden voor de chaotische toestand. Wanneer zo iemand de samenleving wordt uitgedreven, kan er immers weer rust komen. En van dát proces zijn archaïsche religies de uitdrukingsvorm.

De zondebok brengt eenheid en het afwenden van de totale crisis wordt als een wonder ervaren, waardoor de uitgedrevene goddelijke status krijgt. Al in vroege stadia van de mensheid is dat tot een ritueel geworden, in de vorm van het **offer**, dat beheersbaar is gemaakt om groter geweld en vernietiging te voorkomen. In dat licht zijn ook **verboden** en **taboes** te begrijpen: ze bewaken grenzen en moeten voorkomen dat geweld de kop opsteekt. Uit verbod en ritueel ontspringt de cultuur. De duurzaamheid van de vrede die door het offer wordt bewerkstelligd, hangt samen met het geloof dat het slachtoffer schuldig is.

Ook in **mythen** is de uitgedrevene een slechtaard... want anders hadden we hem niet uitgedreven! Hij is echter ook heilzaam, een god, want hij heeft onze

gemeenschap vrede gebracht. Het lynchen of opdrijven van een onschuldige naar een rotsklif, zijn verdrinking in een meer, om dat soort dingen gaat het. Er is een mythe van de Ojibwa Indianen waarin gesproken wordt van een bovennatuurlijk wezen met een buitengewoon krachtige blik in de ogen, dat mensen in één klap kon doden met die blik. Daarom werd 'dit wezen met het boze oog' gedwongen terug te keren naar de diepten der zee. Girard zegt: aan dergelijke verhalen ligt reëel geweld ten grondslag tegen een buitenstaander die werd verdrongen; nauwkeurige tekstanalyse en onderzoek kunnen de waarheid aan het licht brengen. Vervolgungsteksten uit de middeleeuwen (waarin Joden worden beschuldigd dat ze putten vergiftigen) en heksenprocessen uit later tijd analyseren we reeds op die wijze, maar bij mythen moeten we dat nog leren.

Wat hebben bijbelse teksten hier nu mee te maken? Welnu, Girard zegt dat Tenach en Evangelie dit mechanisme blootleggen doordat ze het hele verhaal vertellen en degenen die aan de kant worden gezet aan het woord laten komen. Neem Kaïn en Abel. Wie dat vergelijkt met Romulus en Remus, ziet het verschil tussen mythe en bijbelverhaal. Genesis volgt de gebruikelijke lijn: een van de broers doodt de ander, waarna de moordenaar een gemeenschap sticht. Maar dan stelt God een teken aan Kaïn, opdat hij niet gedood zou worden. M.a.w. er volgt de instelling van een systeem dat mimetische rivaliteit en uitbreiding van het conflict ontmoedigt. In de mythe over de stichting van de stad Rome wordt Romulus als moordenaar van zijn broer heel anders voorgesteld: heeft Remus immers geen overtreding begaan door de 'grens' van de stad niet te respecteren? Kaïn wordt in de Tora niet van schuld ontheven: 'Waar is je broer Abel?' vraagt God. Dat is een wisseling van perspectief die van eminent belang is, maar waar vaak aan voorbijgegaan is.

Exodus/Sjemot - had een Egyptische mythe kunnen zijn, met een sacrificiële crisis die werd opgelost door het verdrijven van de onruststokers, Mozes en de zijnen. Dankzij de uitdrijving zou de orde van de Egyptische samenleving weer hersteld zijn. Inderdaad, dat is het model, maar dan in contraperspectief ten gunste van de zondebok, die niet alleen zijn menselijke gestalte heeft behouden – Mozes is geen god geworden – maar ook een nieuw type gemeenschap gaat stichten.

Ander voorbeeld: het verschil tussen de bijbelse Job en een Griekse mythe. Oedipus is een geslaagde zondebok, schuldig aan vadermoord en incest, ook al ontbreken de bewijzen. Job daarentegen brengt de mythologische beschuldigingen in de war door vast te houden aan zijn gezichtspunt.

Voortbouwend op de Hebreeuwse bijbel laat het evangelie in het passieverhaal zien hoe de beschuldigingen verlopen, hoe Petrus berouw krijgt wanneer hij geen weerstand kan bieden aan de mimetische besmetting en Jezus verloochent.

En in passages die daaraan vooraf gaan, het verhaal over de demonen van Gerasa die Jesus uitdrijft, de overspelige vrouw, de verloren zoon, etc.

Elk individu moet leren met zijn begeerte en rivaliteiten om te gaan, zijn missers onder ogen te zien zonder de leugen van het zondebokmechanisme. Zonder met de vinger naar een ander te wijzen.

JONATHAN SACKS

En dan nu Jonathan Sacks, die de werkwijze van Girard tot de zijne heeft gemaakt. In een hoofdstuk getiteld 'De zondebok', neemt hij stelling tegen wat tegenwoordig veel beweerd wordt: religie leidt tot geweld. Nee, zegt Sacks, in de mimetische theorie is het andersom: 'Geweld brengt religie voort'. Zie het zondebokmechanisme. Wij mogen onze interne conflicten niet externaliseren. Hij verzet zich tegen het dualisme van: 'Ik ben goed, jij bent de boosaard, wij hebben het licht aanschouwd, jullie leven in het duister.'

Wat hij vervolgens doet is buitengewoon interessant, want hij laat zien hoe de rivaliteit tussen de monotheïstische godsdiensten in het verleden is uitgevochten juist met een beroep op teksten uit Genesis. Wie van de drie is de ware erfgenaam van Abraham? Wie is de favoriete zoon? Paulus vergeleek het jodendom met Hagar, en Sara met het christendom. Christenen zijn als Isaak, vrije mensen, Joden zijn als Ismaël, slaven. 'Hoe moet een jood zich voelen als hij dit leest?', vraagt zich Sacks af. Ontferd te worden, verkracht, beroofd van je identiteit: 'Dit is mijn verleden en nu zegt iemand dat het helemaal niet van mij is, maar van hem.' Kijkt de jongere broer van nature zo tegen de oudere aan?

Sacks citeert Freud in een brief aan Thomas Mann 'De oudste broer is de natuurlijke rivaal, de jongste voelt voor hem een elementaire, onpeilbaar diepe vijandigheid.' Er is een uitspraak van paus Johannes Paulus uit 1986, bij zijn bezoek aan de synagoge van Rome, waar hij de joden 'onze lievelingsbroers' noemde, in zekere zin onze oudere broers'. Is dat hoopgevend? *Over sibling rivalry heb ik veel gepraat met een vriend van me, die zelf een jongere broer is, en er geen moeite mee heeft in **mij** zijn vervelende oudere broer te zien, - en ik in **hem** de belhamel die zich niets aantrok van de vermaningen zijner ouders - waardoor wij als vrienden gelukkig de mimetische betrekkingen tussen broers onder ogen kunnen zien en vaak erg moeten lachen.*

Christenen zijn in het verleden nog verder gegaan door ook de tweeling Esau en Jakob erbij te halen. God *haat* Esau, zo staat het in Malachi. Welnu, degenen die Jesus volgen, zijn Jakob, zeggen ze. De suggestie is dat joden die trouw blijven in hun geloof, niet alleen verworpen werden, maar gehaat, door God zelf. Lea met de zwakke ogen is de Synagoge, mooie Rachel de Kerk.

Als we jodendom en christendom als de eerste en de tweede zoon van Abraham zien, schrijft Sacks, is er echter nog een derde, de islam, die het christendom later hetzelfde aandeed: Abraham, Moses en Jesus bereidden slechts de weg voor de uiteindelijke verkondiging in de islam. De Abrahamitische successie verliep immers via Ismaël, hij, die als eerste besneden werd, niet Isaak. De Hebreeuwse bijbel is door de joden vervalst, christenen hebben een valse voorstelling gegeven van Jesus – bekeren moeten zij zich!

Nee, zegt Sacks: *sibling rivalry*, dat gaat niet werken. Laten we terugkeren naar de tekst van Genesis zelf, die opnieuw zeer nauwkeurig lezen, om erachter te komen dat alle protagonisten hun eigen bestemming hebben.

Je moet die verhalen zo lezen dat je de mimetische begeerte naar de zegen, het verlangen naar wat een ander **heeft**, de begeerte om een ander te **zijn**, moet leren disciplineren. De Hebreeuwse bijbel biedt namelijk zelf een alternatief voor broedertwist, een tegenverhaal, een contranarratief.

Met een goede interpretatie is er een oplossing voor de dodelijke strijd, want alle karakters laten een unieke mix zien van licht en schaduw. Niemand is absoluut goed of slecht, de bijbel vertelt het hele verhaal, in alle morele complexiteit. En dat gaat Sacks dan laten zien in prachtige analyses, die voor een deel steunen op de joodse traditie, maar daar voor een ander deel ook afstand van nemen als ze de kant opgaan van het dualisme 'ik goed–zij slecht'.

Een paar gedachten eruit.

Hoofdstuk 6 gaat over Ismaël en Isaak, maar ook over Hagar en Sara. Ismaël wordt vier keer gezegend, Abraham is dol op hem. Sara, de moeder van Isaak wordt als onsympathiek neergezet en we voelen mee met Hagar en met Ismaël, die een andere bestemming heeft en niet wordt vervangen door zijn halfbroer. Dat geeft het verhaal zijn contra-intuïtieve diepte. De reden dat Ismaël niet werd uitverkoren? Hij beschikt over fysieke kracht, daarom is hij niet geschikt voor de spirituele gestrengheid van het Abrahamitische verbond, maar ook hij is kostbaar in Gods ogen. Zo is het verhaal opgeschreven. De halfbroers begraven samen hun vader.

Hoofdstuk 7 gaat over Esau en Jakob, waar de mimesis nog duidelijker naar voren komt. Jakob wil Esau **zijn** – het kind van wie zijn vader hield, een natuurkracht – en Jakob, lievelingskind van zijn moeder, presenteert zich als Esau bij zijn vader. Ook hier kunnen we ons aanvankelijk onmogelijk identificeren met de hielenlichter, maar des te meer met Isaak en Esau.

Als Esau, 22 jaar na Jakobs bedrog, op zijn broer afrent, valt hij hem om de hals, kust hem en huult. Geen woede, vijandschap of dreiging met wraak. Ineens krijgen we begrip voor Esaus karakter. Impulsief, snel boos, vergevend.

En Jakob? Na zijn worsteling buigt hij zevenmaal, vijfmaal noemt hij Esau 'mijn heer', tweemaal zichzelf 'dienaar'. Zelfvernederend. Niet 'logisch' voor een man die 'met God en mensen gestreden heeft en heeft gewonnen.'

We zouden verwachten dat Jakob een hervonden zelfvertrouwen tentoonspreidt, niet deze compleet verrassende onderdanigheid. Als het orakel aan Rebekka was uitgekomen, had Esau voor Jakob moeten buigen.

Sacks besteedt aandacht aan de **tweede** zegen van Isaak voor Jakob, wanneer deze naar Laban vertrekt. Daarin gaat het over verbondszegeningen, terwijl het in de eerste zegen, toen Isaak nog dacht dat hij Esau zegende, over *rijkdom* en *macht* ging. In de tweede zegen draagt Isaak de erfenis van Abraham over op Jakob: het hele bedrog was niet nodig geweest. Isaak had het verbond nooit willen overdragen op Esau - en daarmee Jakob onterven. Uit educatieve overwegingen heeft de midrasj van Esau een slechte man gemaakt, schrijft Sacks, in tegenstelling tot de bijbelse tekst die een en al nuance is. Het contranarratief, dat aan het eind ineens wordt onthuld, is een totaal onverwachte omkering en afwijzing van wat in mythen gebruikelijk is.

Hoofdstuk 8 behandelt het derde drama van broedertwist: de jonge favoriete zoon Jozef en zijn jaloerse broers. Daarbij wordt het hele proces uit de doeken gedaan, met afgunst, uitsluiting, verleiding en vergeving tot in de pijnlijkste details -- middels een rolomkering die ook de lezer moet ondergaan.

Het thema is echter niet vergeving, maar *tesjoeva*. Jozef vergeeft zijn broers al zonder dat ze erom vragen. *Tesjoeva* 'omkering, hartsverandering' is veel moeilijker. Achteraf lijkt het alsof Genesis vanaf Kaïns moord op Abel heeft toegewerkt naar deze ontknoping, waar de broers leren wat het inhoudt om conflicten op te lossen, verzoening te bewerkstelligen en ruimte voor elkaar te maken.

Het laatste hoofdstuk in dit deel over *Siblings* trekt lessen. Sacks is optimistisch. Op een van de laatste bladzijden citeert hij de huidige paus, Franciscus I. 'Gods trouw aan het nauwe verbond met Israël heeft nooit gefaald en [] door de verschrikkingen van deze eeuwen heen hebben de Joden hun geloof in God behouden. En daarvoor kunnen we hen als kerk, maar ook als mensheid, nooit dankbaar genoeg zijn.' Een uitspraak die de kracht heeft de wereld te veranderen, schrijft hij. De kerk, in het westen, is begonnen haar broedertwist met het jodendom te overwinnen. Als dat mogelijk is tussen christenen en joden, dan is het ook mogelijk tussen jodendom en islam.

Elspeet, 10 maart 2018